

Kazakov M. V. Chornobyl confraternity (late 17th – early 20th cent.)

History of gild confraternity in the market town of Chornobyl is reconstructed in the article. Among such traditional confraternities of the Kiev Governorate its history is described by the largest number of historical sources. The stages of its history clearly demonstrate evolution of Ukrainian confraternities in general. The author researched influence of confessional struggles, changes of state borders and socio-economic development on this evolution. The actual completion of this evolution for the Chornobyl confraternity was a transformation into the funeral one in the 1870s. The author finds out causes and significance of this transformation, possibilities and actual fate of the confraternity.

Keywords: *confraternity, brotherhood, gild, Orthodoxy, Uniatism, community, local self-organisation, Volodymyr Antonovych, funeral rites, incorporation, modernization.*

УДК 94(498.7)“18”

О. Ю. Балицький

“МІСЬКИЙ ПРОСТІР” БЕССАРАБСЬКИХ МІСТ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню аспектів міського планування, забудови, благоустрою, як важливих складових міського простору в бессарабському регіоні в ХІХ ст. У статті прослідковано процес впорядкування міського простору та тенденції його подальшого розвитку. Звернено увагу на проблеми повсякденного життя тогочасного міста в сфері благоустрою. Показано, що впродовж ХІХ ст. відбувся процес трансформації міського простору, внаслідок чого він ставав все більш відкритішим до новацій, націлених на забезпечення комфортних умов для життєдіяльності городян.

Ключові слова: *місто, міський простір, благоустрій, Бессарабія.*

Серед небагатьох аспектів історії бессарабських міст ХІХ ст., що були висвітлені в історіографії, можна виокремити: населення міст, міське самоврядування, освіта, культура, релігія, торгівля, ремесло. Як бачимо, далеко не увесь спектр проблем імперського бессарабського міста на сьогодні досліджено. Між тим перспективним напрямом, враховуючи новітні розробки у вивченні міської історії ХІХ ст., є дослідження міського простору [1]. Питання потребує вивчення меж міст, специфіки їх забудови, благоустрою, інфраструктури.

У запропонованій статті автор ставить за мету окреслити деякі аспекти теми, реконструювати “міський простір” бессарабських міст, визначити головні тенденції його розвитку продовж ХІХ ст.

Як відомо, російсько-турецька війна, що тривала протягом 1806-1812 рр., закінчилася підписанням Бухарестського мирного договору і, як наслідок, приєднанням території межиріччя Дністра, Пруту та Дунаю до складу Російської імперії. З цього моменту в історії бессарабського регіону, зокрема його населених пунктів, починається новий етап розвитку. Безумовно, тривала війна не могла не позначитися на стані регіону, а особливо його міст, які в повній мірі відчули на собі її негативні соціокультурні та економічні наслідки. Бессарабські міста за цей час перетворились на, подекуди, зовсім занедбані поселення. Найбільшої шкоди, під час штурмів, було завдано турецьким містам-фортецям, розташованим на території Дунайсько-Дністровського межиріччя.

Заразом, потрібно відзначити, що, на момент приєднання краю до Російської імперії, простір бессарабських міст вирізнявся своєю нерегулярністю та невпорядкованістю. Будинки на міській землі розміщувалися хаотично без усякого плану, що, між тим, одразу кидалось у вічі приїжджим із ревізією російським посадовцям. Зазначаючи кількість будівель в Кишиневі у 1816 р., російський чиновник Павло Свіньїн писав, що розташовувались вони “доволі дурно” і споруджені “без перспективи і без всякого порядку на вулицях” [2, с. 269].

Входження бессарабських міст до складу імперії мало суттєві позитивні наслідки для їх архітектурно-планувального розвитку. В той же час ще тривалий період простір бессарабських міст залишався у невітшному стані. Особливою невпорядкованістю поміж інших, вирізнявся простір таких бессарабських повітових міст, як Бельці, Оргев і Кагул. Це, почасти, зумовлювалось тим, що міста ці знаходилися у приватній власності. Самі власники міст не лише не цікавились їх благоустроєм, але й не надто переймалися їх плануванням. Як наслідок в Бельцях “... вузькі, криві вулиці, з’єднувалися безліччю провулків...” [3, с. 224]; в Оргеві переважна більшість вулиць розташовувалися “... вкрив і навкіс”, а “безіменні вулички та провулки, створювали найрізноманітніші за розмірами і формами квартали” [4, с. 205]. Стосовно Кагулу, то у річному звіті за 1838 р. зазначалося: “Вулиць немає, а провулки знаходяться перед кожною домівкою: без усякої назви” [5, арк. 90].

Значний вплив на простір бессарабських міст чинив географічний чинник. Розташованість низки міст у пагорбистій місцевості, під час тривалих проливних дощів, а також навесні, при таненні снігу, робило їх доволі неохайними та брудними. До того ж містяни змушені були зазнавати значних незручностей, адже багно, що утворювалось за таких природних умов, подекуди унеможливлювало пересування пішоходів по самих вулицях, не кажучи вже про їзду по них. Щодо обласного міста Кишинів у місцевому друкованому виданні повідомлялося: “Місто ... розташовано в улоговині, оточено піщаними ... лісистими пагорбами, покритими буграми, з яких, під час дощів або навесні, при таненні снігу, вода стікає в місто, затоплюючи вулиці і роблячи їх непрохідними і майже непроїзними” [3, с. 207]. Найбільше серед бессарабських міст в

цьому відношенні потерпало місто Бельці, чому збереглося чимало свідчень. “Невилазна багнюка”, “суцільне місиво бруду” – ось такими епітетами сучасники характеризували міський простір Бельць. “Багнюка в Бельцях незвичайна, рідка, по якій всі ковзають і змушені ходити спіраючись на палиці” – відзначалось в тогочасній періодиці [6, с. 97].

Варто наголосити на тому, що бруд, який з’являвся після дощів на вулицях міст, не лише утруднював пересування мешканців, а й виступав подекуди джерелом “шкідливих випаровувань”, був збудником різних захворювань. До того ж майже протягом всього ХІХ ст. звичною справою для містян було засипати вибоїни, а також калюжі, що утворювалися після злив, сміттям та іншим господарським непотрібом. У довіднику “Бессарабія”, наприклад, знаходимо повідомлення наступного змісту: “Мешканці (Кишинєва - авт.) ... підіймали більш глибокі місця, шляхом накидання сміття та гною, але тим лише множили бруд; вулиці ставали гірше, непрохідні і неохайні і сприяли зародженню шкідливих випаровувань” [3, с. 207]. Щодо міста Бельці, то це ж таки видання повідомляло: “розташування його (міста - авт.) в низинній і топкій місцевості сприяє зародженню навесні і восени місцевих лихоманок”. Далеко незаздрісною репутацією збудника інфекційних захворювань, переважно лихоманки, поряд із Бельцями, користувалося місто Орґеев.

Таке невтішне становище бессарабських міст вимагало від уряду та місцевої влади активних дій та заходів спрямованих на облаштування міської території, приведення її у відповідність до існуючих в імперії санітарно-гігієнічних норм, забезпечення дотримання правил благоустрою населених пунктів. Звідси надзвичайно важливе значення мало складання та затвердження протягом першої половини ХІХ ст. урядом генеральних планів бессарабських міст. Зокрема, 5 квітня 1823 р. був затверджений план міста Хотину, 2 серпня 1834 р. – Кишинєва, 9 лютого 1845 р. – Бельців, 31 січня 1846 р. – Сорок. Завдяки затвердженню таких планів, тутешні міста з плином часу ставали все більш упорядкованими, складалась зручна вулична мережа, впорядковувалися житлові квартали.

Особливо швидкими темпами, зі зрозумілих причин, йшло облаштування обласного центру. Нового вигляду місту надавало спорудження репрезентативних громадських та адміністративних, переважно двоповерхових, будівель із незвичайними фасадами. Сучасник Д. Княжевич, писав, що в Кишинєві наприкінці 30-х років “на вирівняних місцях, одразу ж з’явилися нові розкішні будівлі: лютеранська кірха і католицький костюл, ... клубний дім, пожежне депо ..., будівля міської поліції і військового шпиталю ...” [7, с. 48]. Причому інтенсивність забудови обласного центру дивувала навіть сучасників. Описуючи місто станом на 1843 р. Д. Княжевич зазначав: “Хто бачив Кишинєв років 10 назад ... тодішно без усякого порядку розкиданих купу ... домівок, той не повірить очам своїм” [7, с. 49]. Офіцер П. Алабін, відвідавши місто у 1854 р. писав: “Давно чи здається я його бачив (Кишинєв - авт.) ? а як він покращав відтоді і це в які-небудь сім років. ... Вулиці ... широкі, чисті, будинки сучасної архітектури, здебільшого кам’яні” [8, с. 58] В той же час, варто зазначити, що рядова житлова забудова ще тривалий час лишалась садибною, одноповерховою, а околиці мало чим відрізнялися від поселень сільського типу.

Паралельно з обласним містом відбувалось облаштування повітових та позаштатних міст Бессарабії, особливо міст, які в недалекому минулому являли собою великі оборонні укріплення – Ізмаїл, Аккерман, Бендери, Кілія. На відміну від решти міст, простір цих населених пунктів, з часу входження до складу Російської імперії, розбудовувався за межами фортечних мурів із дотриманням тогочасних містобудівних та архітектурно-планувальних вимог, від чого загальний їх вигляд був максимально впорядкованим. Ці населені пункти мали чітку планувально-просторову структуру. Наприклад, форштадт ізмаїльської фортеці, заснований в трьохстах сажнях від самої фортеці, як відмічали сучасники, був “розпланований правильними кварталами”. Чітко розпланованим був форштадт бендерської фортеці, що, в значній мірі, робило загальний його вигляд доволі одноманітним: “правильною формою квартали мало чим відрізняються один від одного як за своїми розмірами так і розмірами розташованих в них садіб; вулиці й тротуари однаково широкі ...” [4, с. 198].

Надзвичайно швидке зростання чисельності мешканців бессарабських міст, яке спостерігалось у першій половині ХІХ ст., зумовлювало стрімке розширення забудованої площі, що в свою чергу позначалося на зростанні кількості міських вулиць та провулків. Звітні документи засвідчують, що вже наприкінці 30-х років ХІХ ст. в Кишинєві налічувалось 236 вулиць та провулків, в Бендерах – 49, в Аккермані – 36, в Хотині – 34, в Бельцах – 16, в Орґееві – 16 [5]. Цікаво, що назви вулиць у містах в той час утворювалися у досить простий спосіб: від професійних занять або назви національності їхніх мешканців, від особливостей забудови самого міста, назв озер, урвищ, пагорбів, а також від власних імен засновників. Наприклад, назви перших шести вулиць міста Ізмаїла походили від назви національності їх мешканців: Малоросійська, Грецька, Болгарська, Молдаванська, Вірменська, Великоросійська. Пізніше були засновані вулиці з такими назвами як Сербська, Німецька, Торгова, Конторська, Училищна, Кугурлуйська, Катеринославська, Тучковська.

Поступово майже в усіх містах чітко окреслюються центр із його громадськими та адміністративними спорудами, територія комерційного призначення із базарною площею, торговими лавками й магазинами, житловий масив із будинками городян. У якості прикладу, можна навести опис простору міста Сороки, що містився у місцевому виданні початку ХХ ст.: “За характером місцевості, типу будівель, ... і іншими зовнішніми ознаками місто може бути розділено на три частини: перша – південна, відділена від решти базарною площею, суцільно вимощена; ця частина міста ... відрізняється від інших кращою архітектурою будівель, великим розміром садібних місць, шириною та чистотою вулиць і тротуарів. Тут ... мешкає більш заможний прошарок населення. У другій – північно-східній частині – зосереджена уся торгівля і промисловість; вона заселена переважно торговим і промисловим людом; присадибні ділянки в ній порівняно невеликі, щільність населення більше і санітарно-гігієнічні умови гірші. Нарешті, третю частину складають околиці міста, які нічим не відрізняються від звичайного типу сільських будівель” [4, с. 206].

Впродовж XIX ст. з'являються такі елементи міського простору як парки, бульвари, міські сади, які, окрім естетичної виконували важливу рекреаційну функцію – слугували місцями відпочинку та дозвілля містян. Так, вже до середини XIX ст. в Ізмаїлі було розбудовано три бульвари та міський сад. В Аккермані місцем для відпочинку слугував парк розташований на околиці міста над Дністром. Є відомості про те, що у 1859 р. до обласного правління було направлено клопотання городничого міста Бендери дозволити влаштувати бульвар біля собору. Вже на початку XX ст. в кожному бессарабському місті існували місця рекреаційного призначення. В Кишиневі це були Олександрівський сад, Гоголівський парк і міський бульвар, в Бельцях – громадський сад, в Аккермані – міський бульвар і парк, в Бендерах, Оргеєві, Кагулі, Хотині – міський бульвар, в Рені – два громадські сади і два бульвари, в Сороках – міський сад, в Ізмаїлі – три бульвари [9, с. 6-14].

Найголовнішими домінантами, що композиційно наповнювали міський простір й водночас віддзеркалювали його індивідуальну самобутність, були культові споруди, перш за все церкви і собори. Це перші будівлі, які впадали в око як заїжджій людині, так й пересічному городянину. Купола церков можна було бачити з багатьох найвіддаленіших куточків міст. Активно та повсемісне зведення церковних споруд в тутешніх містах припадає на першу половину XIX ст. Зокрема, протягом 1822-1836 рр. в місті Ізмаїлі у класицистичному стилі був побудований Покровський собор. У 1836 р. в центрі величезної ярмаркової площі була освячена церква Покрова Божої Матері в місті Кілії. У тому ж році в центрі Кишинева відбулося відкриття Православного кафедрального собору. Загалом про те наскільки багато церков та інших культових споруд зосереджувалось в містах, а також про стрімкі темпи їх будівництва, красномовно свідчать дані тогочасної статистики. Так, до середини XIX ст., за даними Військово-статистичного огляду Бессарабської області, в одинадцяти офіційних містах кількість релігійних споруд дорівнювала 60. Проте вже на початку 80-х рр. ця цифра становила 155 [10, с. 142-162; 11, с. 58].

Не слід забувати, що до складу міського простору продовж досліджуваного часу входили також передмістя, до яких в той час зараховували посади, пригороди, фортеці, хутора, слободи, села. Наприклад, в одному з видань Центрального статистичного комітету вказувалось на те, що передмістя Буюкани “відділене від міста (Кишинева - авт.) невеликою лощиною, за земельним володінням і промисловою діяльністю мешканців, складає з містом одне нероздільне ціле” [12, с. 3]. Найбільша кількість передмість була закріплена за губерньським центром. Якщо у 1859 р. міська територія Кишинева включала в себе лише 8 передмість, то на час проведення всеросійського перепису населення 1897 р. до міста було приєднано 34 таких пункти, в яких, між іншим, мешкало близько 22 % від усього населення міста. Щодо решти бессарабських міст, то деякі з них, згідно з переписом 1897 р., налічували від одного до дванадцяти передмість.

Єдине бессарабське місто в склад простору якого входили так звані “посади” був Аккерман. Місто являло собою територію у склад якої входили “Спрощена фортеця”, “Замок” і три передмістя, які з 1841 р. отримали статус посадів: “Папушой”, “Турлаки” і “Шабо”. Оскільки посади розміщувались уздовж лиману, то із містом вони сполучались за допомогою мосту. На початку 40-х рр. за ініціативи уряду Аккерманські посади були відділені від міста і отримали незалежне самоврядування. Щоправда, такі заходи, що надавали посадам самостійне управління, на переконання місцевої влади, зокрема начальника Бессарабської області, не сприяли ані розвитку останніх, ані облаштуванню їх господарства [12, с.10]. Під час проведення перепису 1897 р. до Аккерману було зараховано дев'ять передмість із загальною кількістю населення близько 2 тис. осіб. До міста також було приєднано населення посадів Папушой і Турлаки, втім із вказівкою, що останні мають окреме спрощено управління, але, в той же час, знаходяться у віданні аккерманської поліції [13, с. IV].

Наявність передмість сприяло територіальному розширенню міського простору. Очевидним є те, що з плином часу вони гармонійно вписувались у міський простір та ставали його невід'ємною частиною. Примітно, що у виданні Центрального статистичного комітету “Економічний стан міських поселень”, щодо мешканців Аккерману зазначалось: “населення міста змішується з населенням посадів: багато городян мешкають в посадах, і, навпаки, посадські проживають в місті” [12, с.11].

Питання міського простору, безумовно, потребує подальшого розгляду. В той же час, враховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що впродовж XIX ст. відбувався процес модифікації простору бессарабських міст. Стара традиційна система устрою міста поступово втрачала усталені риси. Змінювався вигляд міста та його елементи соціокультурної інфраструктури. Міський простір ставав все більш відкритим до новацій, що були націлені на забезпечення комфортних умов для життєдіяльності городян.

Джерела та література

1. Дегтярев Д.С. Организация пространства городов Томской губернии во второй половине XIX – начале XX в. : автореф. дис. на соискание науч. степ. канд. ист. наук : 07.00.02 / Д.С. Дегтярев. – Барнаул, 2013. – 26 с.; Кириченко О.І. Тенденції формування міського простору Єлисаветграда на рубежі XIX – XX століть (до постановки проблеми) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/kirichenko-oi-tendentsiyi-formuvannya-miskogo-prostoru-elisavetgrada-na-rubezhi-xix-hh-stolit-do-postanovki-problemi/> ; та ін.
2. Свињин П.П. Описание Бессарабской области / П.П. Свињин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса : Гор. тип. Адекомати, 1867. – Т.VI. – С. 175-320.
3. Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный и справочный сборник / под. ред. П.А. Крушевана. – М. : Тип. А.В. Васильева, 1903. – 512 с.
4. Бессарабский календарь – ежегодник / [Под. ред. Б.О. Лемперта и Н.К. Могилянско]. – Кишинев, 1910. – С. 191-212.
5. Національний архів Республіки Молдова. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 2815. – Арк.1-98.
6. Бельцы. Рассказы и воспоминания : [сборник] / сост. А. Гойхман. – Иерусалим, 2006. – 142 с.

7. Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинёв : Тип. Областного правления, 1868. – Т.III. – 300 с.
8. Юбилейный сборник города Кишинёва (1812-1912 гг.) / [Изд. Кишиневского Городского Общественного Управления]. – Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1914. – Ч.I. – 206 с.
9. Обзор Бессарабской губернии за 1910 г. / [Изд. Бессарабского Губернского Статистического Комитета]. – Кишинев, 1911. – 89 с.
10. Дараган М. Военно-статистическое обозрение Бессарабской области / М. Дараган. – СПб., 1849. – Т. XI. – Ч.3. – 162 с.
11. Бессарабский календарь на 1883 г. – Кишинев : Тип. Бессарабского губернского правления, [б.г.]. – 133 с.
12. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 г. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – Ч.I. – С. 1-30.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб. : Центральный статистический комитет МВД, 1905. – Т.III : Бессарабская губерния. – 254 с.

Балицкий А. Ю. “Городское пространство” бессарабских городов XIX в.

Статья посвящена исследованию аспектов городского планирования, застройки, благоустройства, как важных составляющих городского пространства в бессарабском регионе в XIX в. В статье прослежено процесс упорядочения облика городского пространства и тенденции его дальнейшего развития. Обращено внимание на проблемы повседневной жизни города в сфере благоустройства. Показано, что в течение XIX в. происходил процесс трансформации городского пространства, вследствие чего он становился все более открытым к новациям, направленным на обеспечение комфортных условий для жизнедеятельности горожан.

Ключевые слова: город, городское пространство, благоустройство, Бессарабия.

Balytskyi O. Ju. “Urban space” of the Bessarabian cities in the XIXth century

The article is devoted to the research of aspects of the town planning, building, beautification, as an important components of urban space in the Bessarabian region in the nineteenth century. The article focuses on the process of organizing urban space and tendencies of its further development. Attention is paid to the problems of everyday city life in the field of beautification. It is shown that during the nineteenth century urban space of the Bessarabian cities became more open to innovations and comfortable for the townspeople.

Keywords: city, urban space, beautification, Bessarabia

УДК 930.2: 316.775.3

Д. В. Барабаш, Н. О. Барабаш

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СПІВТОВАРИСТВО “ПОПІВСЬКА АКАДЕМІЯ”

Стаття присвячена з'ясуванню сенсу понять “інтелектуал” та “інтелектуальне співтовариство” на українському матеріалі через діяльність на Слобожанщині у кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. гуртка дворянської аристократії на чолі з Олександром Паліциним, який виступав носієм просвітницької ідеології. Доведено, що “Попівська академія” фактично являла собою напіввідкриту інтелектуальну комунікативну мережу – “колесо”, представлену двома умовними рівнями (інтелектуали-професіонали й інтелектуали-учні).

Ключові слова: “Попівська академія”, інтелектуальне співтовариство, інтелектуальна комунікація

Поява когорти інтелектуалів є результатом інституювання інтелектуальних практик в добу Просвітництва, яку достатньо влучно називають “Епохою розуму”. Саме з XVIII ст. у літературі досить широко на емпіричному рівні починають вживати поняття “інтелектуал”, а згодом й супутні категорії “інтелектуальна комунікація” та “інтелектуальне співтовариство”. Однак до сьогодні мало хто замислювався над змістовним потенціалом даних дефініцій. Хоча перетворення, поглиблення, “уточнення” терміна/слова, а ширше “понятійної свідомості”, на думку Ірини Колесник, становить нерозвідане поле інтелектуальних можливостей [1, с.169].

З'ясувати сенс понять “інтелектуал” та “інтелектуальне співтовариство” на українському матеріалі доречно через діяльність на Слобожанщині у кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. гуртка дворянської аристократії на чолі з Олександром Паліциним, який виступав носієм просвітницької ідеології.

Епоха Просвітництва як цілісний соціально-культурний феномен стала об'єктом детального вивчення у працях сучасних вітчизняних культурологів, філософів, істориків. Проблема українських інтелектуальних співтовариств має також свою історіографічну ретроспективу. Інтерес до неї виникає ще наприкінці XIX ст. в мемуарній літературі та історичній періодиці. У просторі уваги знаходиться “Попівська академія” О.Паліціна та її учасники. Історичні аспекти просвітницької діяльності Попівської академії вивчали Я. Айзеншток [2], Д. Багалій [3], М. Сумцов [4], краєзнавчі – П. Сапухін [5], М. Тесля [6] та інші. На сучасному етапі деякі аспекти діяльності Попівської академії, її ролі у розвитку культури й освіти на Слобожанщині, а також біографічні відомості окремих членів гуртка подано у дослідженнях Н. Барабаш [7], О. Скоробагатської [8]. Сучасний харківський дослідник Ігор Лосієвський називає “Попівську академію” найбільш значним літературно-філософським об'єднанням “доуніверситетського” періоду на Україні [9].